

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԸ

ԽԱՉԻԿ ԲԱԴԻԿՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (1864-1929)

*Հոյակապ կրթություն ստացած մի անձնավորություն,
որն իր ճաշակը ձևավորել է համաշխարհային գրակա-
նության դասական նմուշներով, Հովհաննիսյանը բոլոր
տեսակետներով հանդիսացավ հայ նոր բանաստեղծու-
թյան նորագույն փուլի ստեղծողը: Հայ բանաստեղծության
շատ ներկայացուցիչներ կա՛մ հանդիսանում են Հ. Հով-
հաննիսյանի ուղղակի աշակերտները, կա՛մ կապված են
նրա հետ բարեկամական սերտ կապերով և չեն խուսափել
նրա բարերար ազդեցությունից:*

ՎԱԼԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎ

Գևորգյան ճեմարանի այս երախտավորը ավելի սերտ ու երկարատև կյանքով է կապված եղել իր ծննդավայրի ու հայրենակիցների հետ: Հ. Հովհաննիսյանը մեծ հարգանք էր վայելում ճեմարանի ինչպես ուսուցչության, այնպես էլ աշակերտության և ուսանողության կողմից: Այդ հարգանքը նա վաստակել էր թե՛ որպես բանաստեղծ, թե՛ որպես ուսուցիչ-մանկավարժ և թե՛ որպես մարդ-անհատականություն: Նա խոր հարգանք էր վայելում նաև իր համագյուղացիների մեջ: Էջմիածնում բոլորն էին ճանաչում ու հարգում Մոսկվայում բարձրագույն կրթություն ստացած ու հայրենի գյուղ վերադարձած իրենց հայրենակցին: Նրան սիրում ու հարգում էին ոչ միայն որպես տեղացու ու մեծ բանաստեղծի, այլև այն բանի համար, որ նա գյուղացիների հետ իրեն պահում էր շատ պարզ ու հասարակ. ամենքի հետ փոդոցում կանգնում, խոսում էր, խորհուրդներ տալիս և աշխատում էր օգտակար լինել ամեն մեկին՝ ինչով կարող էր:

Հովհաննիսյանը բնավորությամբ հանգիստ ու մեղմ մարդ էր, վիճաբանություն չէր սիրում. երբ տրամադրությունը լավ էր լինում, հաճելի խոսակից էր, սիրում էր ընկերական մտերիմ շրջանում ուրախ ժամանակ անցկացնել, սիրում էր նաև որսի գնալ: Հաճախ էր իր տանը հավաքույթներ կազմակերպում: Կինը և երեխաները նույնպես մարդամոտ էին ու հյուրասեր: Ընտանիքում նա օրինակելի հայր էր. շատ էր սիրում կնոջն ու երեխաներին (ուներ 3 տղա և 4 աղջիկ), երբեք չէր վիճում կնոջ ու երեխաների հետ. բացի խորհուրդներ ու խրատներ տալուց, լսում էր նաև նրանց կարծիքը:

Հովհաննիսյանը հարուստ գիտելիքների տեր մարդ էր. հրաշալի գիտեր պատմություն, արվեստ ու գրականություն, գիտեր մի քանի լեզուներ. հրաշալի տիրապե-

տում էր հայերեն հին ու նոր լեզուներին, ռուսերենը գիտեր մայրենի լեզվի պես, լավ գիտեր լատիներեն ու հին հունարեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, լեհերեն, ինչ-որ չափով նաև՝ անգլերեն ու գերմաներեն: Ճեմարանում ռուսաց լեզվից բացի դասավանդում էր նաև հունարեն:

Հովհաննես Հովհաննիսյանը ծնվել է Էջմիածնում 1864 թվի մայիսի 8-ին:

Հայրը՝ Մկրտիչ Հովհաննիսյանը, բնիկ Էջմիածնեցի էր՝ հողագործ գյուղացի, գրագետ էր և լավ գիտեր ռուսման հարգը: Մայրը՝ Անուշ Տեր-Մեսրոպյանը, նահապետական հայ կնոջ կատարյալ տիպար էր: Բանաստեղծի հորեղբայրը՝ վաղամեռիկ Հովհաննեսը, գրագետ երիտասարդ էր՝ օժտված բանաստեղծական շնորհքով:

Հոր օգնությամբ գրագետ դառնալուց հետո Հովհաննեսին հայրը ընդունել է տալիս Էջմիածնի ծխական ուսումնարան, ապա՝ Բաստամյանի մասնավոր դպրոց, այնուհետև՝ Երևանի պրոգիմնազիա: Այստեղ տղան սովորում է մեկ տարի. դպրոցի տնօրինությունը, գնահատելով երեխայի գիտելիքների պաշարը, երաշխավորում է նրան սովորել Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում:

1877-ին տասներեք տարեկան Հովհաննեսը Լազարյան ճեմարանի 5-րդ դասարանի գիշերօթիկ սան էր. նրա սիրելի ուսուցիչն էր նույն ճեմարանի շրջանավարտ և անվանի բանաստեղծ Երվանդ Շահազիզը, որը մեծ դեր է խաղում ապագա բանաստեղծի կյանքում: 1883 թվին Տիգրան Նազարյանի խմբագրած «Աղբյուր» հանդեսում լույս է տեսնում պատանու առաջին բանաստեղծությունը՝ «Ջինջ երկնքից ոսկի արև»: Այդ նույն թվին էլ Հովհաննիսյանն արծաթե մեդալով ավարտում է ճեմարանը և անմիջապես ընդունվում Մոսկվայի համալսարանի պատմալեզվագրական ֆակուլտետը:

Այստեղ արդեն ռուսաց լեզուն կատարելապես տիրապետած երիտասարդ բանաստեղծի համար բացվում են լայն հորիզոններ. ռուսերենի լավ իմացության շնորհիվ նա եռանդագին մասնակցում է համալսարանի ուսանողների գրական ու հասարակական կյանքին, կազմակերպում է գրական խմբակ, որին մասնակցում են նաև տարբեր ազգերի ուսանողներ, իր շուրջն է հավաքում հատկապես բանաստեղծական ձիրք ունեցող ուսանողներին, կազմակերպում է գրական ասուլիսներ: Հաճախում են համերգների ու ներկայացումների, լինում են թանգարաններում ու ցուցահանդեսներում, բարեկամական կապեր են հաստատում անվանի գրողների ու արվեստագետների հետ:

1885-ին Հովհաննիսյանը գրական խմբակի անունից ցավակցական նամակ է գրում հանգուցյալ Վիկտոր Հյուգոյի ընտանիքին, ստանում է շնորհակալական պատասխան:

1887 թվին գրական այս խմբակի հավաքած դրամական միջոցներով Մոսկվայում հրատարակվում է Հ. Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունների անդրանիկ ժողովածուն, որն անմիջապես իր վրա է հրավիրում արևելահայ և արևմտահայ գրական հասարակայնության ուշադրությունը: Ապագա խոստացող շնորհալի բանաստեղծին շնորհավորում են Ղևոնդ Ալիշանը, Ղազարոս Աղայանը, իր առաջին ուսուցիչ Մմբատ Շահազիզը և էլի շատերը: Հովհաննես Թումանյանը տարիներ անց գրելու էր. «Ռափայել Պատկանյանից 30 տարի հետո՝ 1877 թվականին, ուսանող Հ. Հովհաննիսյանը հրատարակեց իր բանաստեղծությունների առաջին գիրքը, ու արևելահայ գրականության մեջ սկիզբ առավ 2-րդ շրջանի բանաստեղծությունը: Ողջունում եմ ձեզ,

իմ նոր ընկերներ, որ նոր ոգևորությամբ ու նոր երգերով հայտնվում ենք հայոց գրական աշխարհքում»¹:

Փաստորեն Հովհաննիսյանը առաջիններից էր, ով թարմություն ու նորություն բերեց արևելահայ բանաստեղծության մեջ՝ լեզվական նոր որակով ու բարձր արվեստով հնչեցնելով բնության ու սիրո երգեր, հարազատ մնաց նաև ժողովրդական բանաստեղծությանը, ինչպես նաև դիցաբանությանը՝ «Վահագնի ծնունդը» և «Արտավազդ»։ Նա իր բանաստեղծական բարձր արվեստով անդրադարձել է նաև մեր ժողովրդի պատմական անցյալին՝ «Վարդանանց օրը», «Տղմուտ», «Մյունյաց իշխանը», «Զինվորի մահը»։ Ինչպես իրավացիորեն նկատել է գրականագետ պրոֆ. Ն. Ղանալանյանը՝ «Առասպելի ոսկյա կեղևը բացելով՝ Հովհաննիսյանը համահնչյուն է դարձնում այն՝ ժամանակակից դեպքերին, ներկայի շնչով ջերմացնում մեռած պատմական անցյալը»²:

Ահա թե ինչու Ն. Հովհաննիսյանին այնքան բարձր էր գնահատում նաև հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Վալերի Բրյուսովը (1873-1924). նա իր «Поэзия Армении» անթաղգիայում թարգմանել է նաև Հովհաննիսյանի «Արտավազդը» և «Մարն ի վեր» ստեղծագործությունները, և երբ նա 1916 թ. եկավ Անդրկովկաս, Թիֆլիսում և Էջմիածնում զեկուցում կարդաց հայ բանաստեղծության հին ու նոր շրջանների մասին, հատուկ անդրադարձավ նաև Ն. Հովհաննիսյանին: Ասենք նաև, որ Վ. Բրյուսովը իր թարգմանական անթաղգիան կազմելուց առաջ խորապես ուսումնասիրել ու մշակել էր հայոց պատմությունն ու մշակույթը, սովորել էր նաև հայոց լեզուն: Նա անկեղծորեն խոստովանում է. «Հայաստանը ուսումնասիրելու մեջ գտա վեհ, հոգևոր հրճվաքների անսպառ աղբյուր, որպես պատմաբան, որպես գիտության մարդ՝ ես Հայաստանի պատմության մեջ տեսա մի ամբողջ ինքնատիպ աշխարհ, իսկ որպես բանաստեղծ, որպես արվեստագետ՝ հայ պոեզիայի մեջ տեսա գեղեցկություն, մինչև այդ ինձ համար անհայտ տիեզերք»³:

Ն. Հովհաննիսյանի տաղանդը գնահատելուց բացի Բրյուսովը հատուկ ընդգծում է նաև նրա սերը ռուսաց լեզվի նկատմամբ, որը գերազանցում է նույնիսկ շատ ռուսներին. «Ռուսների մեջ էլ շատ չեն ռուսաց գրական լեզու իմացողները, ինչպես Հովհաննես Հովհաննիսյանը»:

Տեղին է նշել նաև, որ Հովհաննիսյանի և Բրյուսովի ընտանիքները նույնպես մտերիմ են եղել իրար հետ, և Հովհաննիսյանի մահվան կապակցությամբ (1929) Վ. Բրյուսովի այրին՝ Իրաննա Մատվեննան, ցավակցական հեռագիր է ուղարկել բանաստեղծի ընտանիքին, նամակում միաժամանակ ասված է, թե Բրյուսովը ինչպիսի քնքուշ սիրով է կապված եղել Հովհաննիսյանի հետ⁴:

1888-ին 24 տարեկան Հովհաննիսյանն ավարտում է Մոսկվայի համալսարանը և, գրականագիտական ու լեզվական մեծ գիտելիքներով զինված, բանասեր-բանաստեղծը վերադառնում է հայրենիք-Էջմիածին՝ իր ժողովրդին ծառայելու: Աշխատանք-

¹ Թումանյան Ն., Երկերի ժողովածու, Եր., 1969, հատոր 4, էջ 278-279:

² Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Բանաստեղծություններ, Եր., 1949, Ն. Ղանալանյանի առաջաբանից:

³ Տե՛ս «Армянская поэзия в переводах В. Я. Брюсова» գրքի Վ. Բրյուսովի ընդարձակ առաջաբանից, Երևան, 1956:

⁴ Տե՛ս Զարյան Ռ., Մայրամուտից առաջ (Ինքնապատում, հուշեր), Երևան 1988, էջ 474:

քի անցնելուց առաջ նա 3 ամիս շրջագայում է Եվրոպայում, լինում է Փարիզում, Լոնդոնում, Վիեննայում, լինում է նաև Պոլսում, ծանոթանում է դրսի գրական կյանքին ու արվեստին, վերադառնում է Էջմիածին ու հրավիրվում Գևորգյան Հոգևոր Ճեմարանում աշխատելու: Նա այստեղ դասավանդում է ռուսաց լեզու և գրականություն, հունարեն ու ընդհանուր գրականություն:

Հովհաննիսյանը Ճեմարանի ամենաերկարակյաց ուսուցիչն էր. նա այստեղ դասավանդեց 20 տարի: Այդ ընթացքում նա երկու անգամ, կարճ ժամանակով, հրավիրվել է Թիֆլիս՝ Ներսիսյան դպրոցում ռուսաց լեզու և գրականություն դասավանդելու: Այստեղ նա միաժամանակ վարել է «Արձագանք» թերթի գրականության և թատրոնի բաժինների աշխատանքները:

Հովհաննիսյանը պաշտոնավարեց Գևորգյան Ճեմարանում՝ շրջապատված լինելով անվանի մանկավարժ-գիտնականներով, երաժիշտներով ու նկարիչներով: Նրա մտերիմ ընկերներն էին Հրաչյա Աճառյանն ու Մանուկ Աբեղյանը, Գարեգին Լևոնյանն ու Ստեփան Կանայանը, Հակոբ Մանանդյանն ու Նիկողայոս Մառը, Կոմիտասն ու Սյվիրիդոն Մելիքյանը, նկարիչներ Վարդգես Սուրենյանցն ու Եղիշե Թադևոսյանը:

Վարդգես Սուրենյանցի ու Հովհաննիսյանի հետ առնչվող մի հետաքրքիր իրողության մասին է պատմում արվեստաբան-գրականագետ Ռուբեն Զարյանը, որը շատ մտերիմ է եղել Հովհաննիսյանների բազմանդամ ընտանիքի հետ: Իրողությունը նրան պատմել են բանաստեղծի կինը՝ Զարուհին, և աղջիկը՝ Էվելինան: Պատմել են, որ օրիորդ Զարուհին Թիֆլիսի հայերից էր, ավարտել էր տեղի ռուսական գիմնազիան, նրա քրոջ ամուսինը՝ Մելիք-Ադամովը, Էջմիածնում չինովնիկ էր, որի 7 տարեկան տղան հանկարծամահ է լինում: Օրիորդ Զարուհուն մայրը ուղարկում է Էջմիածին՝ քրոջը սփոփելու և խնամելու: Էջմիածնում մի առիթով Վ. Սուրենյանցը տեսնում է 18-ամյա կենսուրախ, զվարճախոս ու լավ երգող Զարուհուն և սիրահարվում է, բայց քաշվում է առաջարկություն անել:

Որոշ ժամանակ անց մի հյուրասիրության ժամանակ, որին ներկա էր նաև Զարուհին, Հովհաննիսյանը լսելով նրա ընտիր ռուսերենը, ֆրանսերեն մեջբերումները, սրամտություններն ու անուշ երգերը, նույնպես սիրահարվում է՝ միանգամայն անտեղյակ իր ընկերոջ հրապուրանքին: «Կարճ ժամանակից հետո հայրիկն առաջարկություն է անում Զարուհուն, մի օր հետո առաջարկություն է անում նաև Սուրենյանցը, - պատմել է Էվելինան, - մաման որոշել է ամուսնանալ հայրիկի հետ: Սուրենյանցը նեղացել է հայրիկից ու խզել է կապերը... ու այլևս չի ամուսնացել»⁵:

Ամուսնանալուց հետո Հովհաննիսյանը կնոջ հետ ներկայանում է Խրիմյանին՝ նրա օրհնությունը ստանալու: Վեհափառը, որ շատ հումորով մարդ էր, ասում է.

-Հովհաննե՛ս, բախտդ բերել է՝ ընտրել ես չարյաց փոքրագույնը⁶ (Զարուհին կարճահասակ էր):

Ճեմարանում աշխատելու հենց առաջին տարում տեսչությունը Հովհաննիսյանին հանձնարարում է լրացուցիչ պարապմունքներ անցկացնել ռուսաց լեզվից ետ մնացող ուսանողների հետ: Դրանց մեջ էր նաև Եղիշե անունով մի ուսանող, նա ամենա-

⁵ Հ. Հովհաննիսյանի ընտանիքի մասին մանրամասնությունները տե՛ս Ռուբեն Զարյանի «Մայրամուտից առաջ» գրքում, Եր., 1988, էջ 469-485:

⁶ Նույն տեղում:

թույլերից էր: Ուսուցիչ Հովհաննիսյանը նրա հետ պարապում է նաև հանրակացարանում: Բայց Եղիշեի ուշք ու միտքը ուրիշ տեղ էր. նրա ընկերները տեղյակ են պահում ուսուցչին և տեսչությանը, որ Եղիշեն տարված է միայն նկարչությամբ: Տեսչությունը ուսումնասիրում է նրա նկարներն ու զգում, որ նրա տարերքը իսկապես նկարչությունն է, որը նրա մեջ բնատուր տաղանդ էր: Նրան գործուղում են Մոսկվայի Գեղարվեստի ակադեմիայում ուսանելու: Հետո է միայն պարզվում, որ դա ապագայի տաղանդավոր նկարիչ Եղիշե Թադևոսյանն էր:

Ճեմարանում Հովհաննիսյանի ուսանողներից էր նաև Սողոմոն Էդբայրը (Կոմիտասը): Ուսուցիչը շատ ուշադիր էր իր երաժիշտ ուսանողի նկատմամբ, նրան խորհուրդ էր տալիս սիրել և լավ սովորել ռուսաց լեզուն, որը հնարավորություն կտա ծանոթանալու նաև ռուսական դասական ու ժողովրդական երաժշտությանը: Ուսուցիչը իր երաժիշտ ուսանողի համար Մոսկվայից ու Պետերբուրգից ռուսական երաժշտական գրականություն ու նոտաներ է պատվիրում ու ստանում, որոնց միջոցով Կոմիտասը ծանոթանում է Մուսորգսկուն, Չայկովսկուն, Ռիմսկի-Կորսակովին, Ռախմանինովին, սովորում է նաև նրանց երգերը և իր համերգների ժամանակ կատարում է նաև նրանց ստեղծագործություններից: Հովհաննիսյանը այնքան էր սիրում իր երաժիշտ աշակերտին, որ նրան մեկ-մեկ էլ «քաչալ» մականունով էր դիմում:

Կոմիտասի դասընկերներից մեկն իր հուշերում պատմում է հետևյալ հիշարժան դեպքը. «Ճեմարանամերձ գեղատեսիլ այգում հաճախ էին իրենց ազատ ժամանակն անցկացնում դասախոսներն ու ուսանողները: Եվ ահա մի արևոտ օր ուսանողները շրջում էին այգում. նրանք նկատում են լճափին՝ մի ծառի տակի նստարանին նստած, Հ. Հովհաննիսյանին ու Վ. Սուրենյանցին: Ուսանողների հետ էին նաև Եղիշե Թադևոսյանը և Սողոմոնը (Կոմիտասը): Եղիշեի ուշադրությունը վաղուց էր գրավել իրենց ռուսաց լեզվի ուսուցչի բարեձև տեսքը, գեղեցիկ արտաքինը՝ սև ու խիտ մազերով, նա միշտ հարմար առիթ էր փնտրում իր ուսուցչին նկարելու, և ահա ամենալավ առիթը՝ գեղեցիկ այգում Մասիսների ֆոնի վրա նա նկարում է Հովհաննիսյանին, և ուսանողները շրջապատում են նրան, ցույց են տալիս իր աշակերտի նկարած նկարը և խնդրում են արտասանել իր նոր բանաստեղծություններից: Սողոմոնը ամաչկոտ երկյուղածությամբ կանգնում է մի ծառի ետևում, Հովհաննիսյանը նկատում է նրան.

-Քաչա՛լ, մոտ արի, ես շատ եմ լսել քո գեղեցիկ երգերը, դու մի երկու երգ երգիր, ու նոր ես կարտասանեմ:

Սողոմոնը, որ քիչ առաջ էր ծոցագրպանից հանել մոր նկարը, որին բոլորովին չէր հիշում (մեկ տարեկան էլ չկար, որ մայրը մահացել էր), այն համբուրել ու նորից ծոցն էր դրել, մեղմ ու սիրտ մղկտացնող ձայնով սկսում է.

*Ես լսեցի մի անուշ ձայն՝
Իմ ծերացած մոր մոտ էր...*

Եվ խոր հոգոց քաշելով ու չտեսած մորը պատկերացնելով՝ շարունակում է՝

*Մորս համբույրն ես զգացի,
Բայց ափսո՛ս, որ երազ էր...*

Վերջին բառերը խեղդվեցին նրա կոկորդում, և նա գլուխը կախեց՝ մայրաքաղաք ընկերների աչքերից արցունքներ քամելով:

Ոչ պակաս հուզված ու զգացմունքային բանաստեղծը թաշկինակը աչքերից չէր հեռացնում»:

Այս սրտառուչ դեպքը ավելի մտերմացրեց ուսուցչին ու աշակերտին: Ժողովրդական երգի ու խոսքարվեստի սիրահար բանաստեղծը իր սիրելի սան Կոմիտասի հետ հաճախ էր շրջում հայկական գյուղերում, լսում էր գյուղացիների ձայնը, թարգման դառնում նրանց սրտերին ու հոգիներին. դրանք նրա գրչով դառնում էին հրաշալի բանաստեղծություններ՝ «Աշուղ», «Ա՛խ, տվեք ինձ քաղցր մի քուն», «Գյուղի ժամը», «Հատիկ», «Արագն եկավ», «Ալագյազ բարձր սարին» և այլն, իսկ Կոմիտասը նոտագրում էր ժողովրդական այդ գոհարները: Նա ձայնագրել է նաև իր ուսուցչի մի քանի բանաստեղծությունները, որոնցից ավելի շատ երգվում է «Ու՛ր ես գալիս, ա՛յ գարուն»-ը:

Գևորգյան Ճեմարանում Հովհաննիսյանի առաջին աշակերտներից էր նաև Ավետիք Բսահակյանը, որը մինչև Ճեմարան գալը գերված էր Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունների թարմությամբ, լեզվով ու արվեստով...: «Եվ ահա 1889 թվի սեպտեմբերին՝ իմ սիրելի բանաստեղծը իմ ուսուցիչն է հիմա, իմ վարժապետը. ի՞նչ կար սրանից ավելի նախանձելի վիճակ: Առաջին վայրկյանին ես սիրեցի նրան ու նվիրվեցի նրան... Սրտով սովորում էի նրա դասերը և ուզում էի, որ նա նկատեր ինձ», - իր հուշերում գրում է Ավետիք Բսահակյանը⁷:

Ավետիքը երկրորդ դասարանի աշակերտ էր, երբ մի օր Ճեմարանի մութ միջանցքում սրտի ուժգին բաբախումով համարձակվել է իր մի բանաստեղծությունը՝ «Երկու համբույր»-ը, տալ ուսուցչին և խնդրել, որ կարդա: Հովհաննիսյանը սիրով վերցրել է պատանու ոտանավորը, բռնել է տղայի ձեռքից, և գնացել են Ճեմարանի պարտեզը. «Գնացինք Ճեմարանի պարտեզի այն ծառուղին, որ «բանաստեղծ» աշակերտներիս մտորումների և երազանքների վայրն էր, ուր հաճախ ջղային քայլվածքով շրջում էր և ինքն իր հետ խոսում անմահ Կոմիտասը՝ եղբայր Սողոմոնը, ինչպես կոչում էինք նրան փոքր աշակերտներս»⁸: Այստեղ Հովհաննիսյանը կարդացել է Բսահակյանի ոտանավորն ու ասել.

«**Սեր և մահ.** բանաստեղծության մշտական նյութը... Իհարկե, այս գրածդ երևակայություն է, վաղահաս: Գրի՛ր քո զգացած բաների մասին: Բավական սահուն ես գրել... Երևում է՝ վաղուց ես գրել, վարժ ես... Վանկեր, հանգեր տեղին են, վատ չեն... Շարունակի՛ր գրել, բայց շա՛տ կարդա, զարգացի՛ր և հայերեն լա՛վ սովորիր»:

Դրանից հետո Բսահակյանը հաճախ է իր ոտանավորները ներկայացրել ուսուցչին. «Միքով կարդում էր, նկատումներ ու ուղղումներ անում և անգնահատելի խորհուրդներ տալիս... Այսպես գնում է ժամանակը դասերի և անուրջների միջով»:

Դրանից անցնում է 2 տարի՝ 1892-ին Ավետիքը ուսուցչին է տալիս մի նոր ոտանավոր.

⁷ Բսահակյան Ավ., Երկեր, հատոր 4, Եր., 1959, էջ 57-58:

⁸ Այս և Բսահակյանի հետ կապված մյուս մեջբերումներն ու վկայությունները վերցված են Ավ. Բսահակյանի երկերի 4-րդ հատորի (Եր. 1959 թ.) Հովհաննես Հովհաննիսյանին նվիրված հուշագրությունից (էջ 54-62):

*Ծաղիկ էի նորաբողբոջ
Մարի լանջում, երկնի տակ...*

«Կարդաց ոտանավորս, նորից կարդաց և քաղցր ժպիտով ասաց՝ ուսիս թեթև խփելով. «**Կեցցե՛ս, հիմա բանաստեղծ ես**»:

Ոգևորությանս սահման չկար. ամուր սեղմեցի նրա ձեռքը և թռա ընկերներիս մոտ»,- շարունակում է իր խոսքը ապագայի տաղանդավոր բանաստեղծը:

Անցնում են տասնյակ տարիներ, և աշխարհին ներկայացած բանաստեղծը չի մոռանում իր «կախարդ ուղեցույցին»՝ իր «մեծ մոգպետին»՝ նրան համարելով մեր նոր լիրիկայի փայլուն կերտողներից մեկը: Նա իր խոսքը շարունակում է այսպես. «Բախտորոշ եղավ ինձ համար այդ նվիրական պահը, և ես գտա իմ նվիրական ճանապարհը: Հավերժ երախտապարտ եմ և հավերժ շնորհակալ բանաստեղծության այդ մեծ մոգպետին, իմ կախարդ ուղեցույցին: Եվ ես բոլոր անկեղծությամբ գլուխս խոնարհում եմ նրա սրբազան հիշատակի առաջ, նրա անմահ երգի առաջ»:

Ավ. Բսահակյանի վկայությամբ՝ Հովհաննիսյանին սիրում ու գնահատում էր նաև Խրիմյան Հայրիկը: 1901 թվին, երբ Բսահակյանը Վենետիկից վերադառնում է Էջմիածին, շտապում է Վեհափառ Հայրիկի մոտ՝ նրան հաղորդելու ծերունազարդ Ղևոնդ Ալիշանի «կարոտագին ողջույնը»:

- Վեհափառ Հայրիկ,- ասացի ես,- մեծ բախտավորություն եմ զգում, որ ինձ վիճակվել է բերել Նահապետ Ալիշանի կարոտագին ողջույնները Հայոց Հայրիկին:

- Ահ, շատ շնորհակալ եմ: Դուն Վենետիկ էիր, երբ էիր հոն, ինչպե՞ս է Հայր Ղևոնդը, աղե՞կ է... Շատ կսիրեմ զինքը, անուշ գրիչ ունի: Ան շատ է ազդեր իմ գրչին վրա: Ան ինձ շատ բան է ներշնչեր: Ասա՛, ուրիշ ի՞նչ կըներ:

- Նա ինքն էլ էր ասում, որ Հայրիկը իրենից հարյուր օր, միայն հարյուր օր մեծ է, և ասում էր, թե բերկրանքով եմ լսում, որ Հայրիկը ձի է նստում և ժողովրդին այցի է ելնում... Հարկավ այդպես է. «ան Մասիսի հովին տակ կքնանա, Արաքսի ջուրը կիմե, Հայաստանի հացը կուտե, անոր հողի ուժը կառնե»:

Խոսակցության ընթացքում Հայրիկը հարցումիորձ է անում նաև Բսահակյանին և իր կարծիքն է հայտնում հայոց բանաստեղծների մասին:

- Է՛հ, դուն ալ բարով ես եկեր: Ես Կովկասի մեջ երկու բանաստեղծ կճանչնամ անձամբ ու շատ կսիրեմ զանոնք, մեկը մեր ուսուցիչ Հովհաննես Հովհաննիսյանն է, մեկն ալ Թիֆլիս Հովհաննես Թումանյանն է, ըշտե, մեկն ալ դուն ես, քեզ էլ հիմա տեսա: Դուն անոնցմե երիտասարդ ես, այդ է պատճառը, որ միշտ ամպ ու աղբյուր, վարդ ու աղջիկ կերգես...»⁹:

1908-1912 թվերին լույս տեսած ժողովածուները ամրապնդեցին Հովհաննիսյանի տեղը հայ պոեզիայի պատմության մեջ: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ղազարոս Աղայանը՝ «Հովհաննիսյանը մեր գրական լեզվի չորացած երակների մեջ թարմ արյուն ներարկեց ժողովրդական ոճերով, բառերով, դարձվածքներով, փաթամացրեց ու կենդանացրեց բանաստեղծական լեզուն»:

Իրավացի են նաև գրականագետները՝ նշելով, որ նա ստեղծեց արևելահայ բա-

⁹ Բսահակյան Ավ., Խրիմյան Հայրիկ (Բսահակյան, Երկեր, հ. 4, 1959, էջ 18-19):

նաստեղծական մի նոր դպրոց, որի ներկայացուցիչները դարձան Հ. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը, Վ. Տերյանը և շատ ուրիշներ: Այստեղ նորից տեղին է վկայակոչել նրա մեծ բարեկամ Ավետիք Իսահակյանի խոստովանությունը. «Ես առաջին անգամ խմեցի բանաստեղծության նոր, իսկական աղբյուրից, որովհետև դու ինքդ էիր ոսկեղեն աղբյուր, որ կարկաչում էիր հայոց հին ու նոր երգերի սահմանագլխում», - գրում է Իսահակյանը՝ Հովհաննիսյանին ուղղված իր նամակում:

Մեկ այլ առիթով Իսահակյանը գրում է. «Հովհաննիսյանի քնարերգությունը հագեցած է բնության սիրով, ռոմանտիկական մեղմությամբ... Նրա պոեզիայի զարնանային թարմությունը, բնականությունը, մարդկայնականը, նրա նոր, չքնաղ պատկերները, հիանալի լեզուն, սրտաբուխ երգը հալուցինացիայի մեջ ձգեցին մեզ, նրա լիրիկական մեզ հոգեփոխեց, և Հովհաննիսյանը դարձավ մեր կուռքը»¹⁰:

Ճիշտ է, մեծ չէ Հովհաննիսյանի գրական ժառանգությունը, բայց նա դրանով էլ մեծ հետք թողեց հայ նոր գրականության մեջ ոչ միայն որպես քնարերգությանը թարմ շունչ բերող դասական բանաստեղծ, այլ նաև՝ որպես հրաշալի թարգմանիչ: Նա բնագրերից թարգմանություններ է կատարել եվրոպացի և ռուս շատ դասականների ստեղծագործություններից, որոնց մեծ մասը բնագրերի արժեք ունեն (Հոմերոս, Գյոթե, Շիլլեր, Հյուգո, Պուշկին, Լերմոնտով, Նեկրասով, Հայնե, Պետեֆի և ուրիշներ): Նրա՝ Ուլանդի «Երգչի անեծքը» հայ թարգմանական գրականության ոսկե ֆոնդը մտավ և դարձավ դասագրքային ընթերցանության հրաշալի նյութ:

Հովհաննիսյանը առանց դավաճանելու բնագրերի ոգուն, աշխատում էր միաժամանակ իր ստեղծագործական դրոշմը դնել դրանց վրա, հայացնել իր թարգմանած բանաստեղծներին: Դրա համար էլ Վ. Բրյուսովի նման խստապահանջ բանաստեղծն ու թարգմանիչն անգամ հիացմունքով է խոսել Հովհաննիսյանի բարձրարվեստ թարգմանությունների մասին, որոնք նույնիսկ մրցում են բնագրերի հետ:

1912 թվականին Հովհաննիսյանը աշխատանքի է հրավիրվում Բաքու և նշանակվում քաղաքային դպրոցական հանձնաժողովի նախագահ: Նա այստեղ մի խումբ տեղացի մտավորականների հետ հիմնադրում է Հայ գրասերների ընկերություն: Այստեղ 1913 թվին նշում են բանաստեղծի գրական գործունեության 30-ամյակը, որին քիչ ուշացումով ներկա է լինում նաև արտասահմանից վերադարձած Գարեգին Լևոնյանը, որը նույնպես հրաշալի հուշեր ունի իր մեծ բարեկամ Հովհաննիսյանի մասին, որի տան հարգված ու սիրված այցելուներից մեկն է եղել: Ահա մի հատված այդ օրերին Բաքվում եղած Գարեգին Լևոնյանի հուշերից. «1915 թ. ուշ աշնանը՝ արտասահմանյան ճանապարհորդություններից վերադառնալիս, հանդիպեցի Բաքու, ուր առաջինը այցելության գնացի Հովհաննիսյանին, կարոտել էի. համբուրվեցինք, ողջագուրվեցինք: Ինձ տեսնելիս շատ ուրախացավ. թեև մի քիչ ուշացած՝ շնորհավորեցի նրա 30-ամյա հոբելյանը, որը նույն թվականի ապրիլին հանդիսավոր կերպով կատարել էին Բաքվում»¹¹:

Բաքվում Հովհաննիսյանն աշխատում է մինչև 1918 թիվը: Ի դեպ, նա 1915-ին կառավարության հանձնարարությամբ գալիս է Էջմիածին՝ եղեռնից հրաշքով փրկված հայ գաղթականների մի մեծ խումբ Բաքու տեղափոխելու: Բաքվում նա իր հեղինակությամբ միջամտում է համապատասխան մարմինների առաջ՝ տեղավորելու հայ գաղթականներին և հոգալու նրանց կարիքները:

¹⁰ **Հովհաննիսյան Հ.**, Բանաստեղծություններ, Եր., 1949, Հ. Ղանալանյանի Առաջաբանից:

¹¹ **Լևոնյան Գարեգին**, Հուշեր, Եր., 1959, (Հ. Հովհաննիսյան, էջ 49-61):

Այդ գաղթականներն ու նրանց զավակներն էին, որ մինչև 1989-90-ական թվականները ապրում էին Բաքվում, տուն ու տեղ էին դրել, ապրում էին բարեկեցիկ կյանքով, բայց այդ դաժան տարիներին աղբբեջանական կառավարության կողմից դարձյալ տեղահան արվեցին ու, թողած ինչք ու հարստություն, նորից մի կերպ փրկվեցին և Հայաստան հասան:

Այդ հայերի համար փաստորեն կրկնվեց 1915 թվականը...

1918-ին Հովհաննիսյանը թողնում է Բաքուն ու ընտանիքով ժամանակավորապես բնակվում է Էսենտուկիում: Այստեղ նրան է այցելում Պյատիգորսկում հանգստացող Վահան Տերյանը: Երկու ազնիվ բարեկամներն ու գրչակից ընկերները բավականին հաճելի օրեր են անցկացնում: Տերյանը Հովհաննիսյանի հյուրընկալ ընտանիքի հաճելի հյուրն էր:

1919 թ. Հովհաննիսյանը ընտանիքով վերադառնում է հայրենիք: Ճեմարանի փակ լինելու պատճառով որոշ ժամանակ անգործ է մնում:

1920 թ.՝ Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո, նշանակվում է Էջմիածնի գավառի ժողովրդական կրթության (Լուսբաժին) վարիչ: Երկու տարի նա ջանադիր զբաղվում է գավառի մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության, ինչպես նաև դպրոցների և նախադպրոցական հիմնարկների շինարարության հարցերով:

1922-ին մշտական բնակություն է հաստատում Երևանում: Այստեղ մի քանի տարի գիտական հաստատություններում պաշտոնավարելուց հետո, առողջական վիճակի վատթարացման պատճառով, անցնում է կենսաթոշակի: Կառավարության կողմից բանաստեղծին հատկացվում է հարմարավետ բնակարան՝ իր փոքրիկ այգով: Այստեղ նա իր կնոջ ու 7 երեխաների հետ անցկացնում է իր կյանքի վերջին տարիները: Սպանդարյան փողոցի 18-րդ տունը, որտեղ ապրում էր Երվանդ Տեր-Մինասյանի հարևանությամբ (նրա կինը՝ Սիրանույշը, բանաստեղծի քույրն էր), դարձել էր մի տեսակ հավաքատեղի. այստեղ հաճախ էին լինում Իսահակյանն ու Չարենցը, բանաստեղծի սաներն ու ընկերները:

Ռուբեն Զարյանի վկայությամբ՝ մի օր Հովհաննիսյանը հարցրել է Չարենցին, թե ինչ կարծիք ունի նա մեր պրոլետ գրողների մասին.

- Ես նրանց մասին կարծիք չունեմ,- պատասխանել է Չարենցը:

- Կարծիք չունենալն էլ կարծիք է,- ասել է Հովհաննիսյանը:

1928 թվին Մաքսիմ Գորկին գալիս է Հայաստան. նրա պատվին հայ գրողները հանդիսավոր ճաշկերույթ են պատրաստում. Գորկին նկատել է, որ Հովհաննիսյանը ներկա չէ, հարցրել է պատճառը, պատասխանել են, որ հիվանդ է: Գորկին չի կարողացել հանդիպել իր մտերիմ բարեկամին:

Հ. Հովհաննիսյանը վախճանվեց 1929 թ. սեպտեմբերի 29-ին՝ 65 տարեկան հասակում: Թաղված է գիտության և մշակույթի անվանի գործիչների պանթեոնում, որը 1936 թվականից (Կոմիտասին այստեղ հուղարկավորելուց հետո) կոչվեց հայ երգի անլուելի զանգակատուն Կոմիտասի անունով:

1948-ին իր ծննդավայրում բացվեց և մինչև այժմ գործում է Հովհաննես Հովհաննիսյանի տուն-թանգարանը:

1965-ին Հայաստանի կառավարությունը նշեց գրողի 100-ամյակը, իսկ Գիտությունների ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը 4 հատորով հրատարակեց նրա ամբողջական երկերը: